

Mester Béla*

A KANTRÓL SZÓLÓ KORAI MAGYAR FILOZÓFIAI DISKURZUS FORDULÓPONTJA**

Bevezető: Immanuel Kant szerepe a magyar filozófiai gondolkodás történetében

A következőkben annak a folyamatnak a rekonstrukciójára és értelmezésére vállalkozom, melynek során a magyar *Kant-vita* (1792–1822) keretében a súlypont áthelyeződik az ismeretelméleti és természetfilozófiai kérdésekről a morálfilozófiára. A jelen tanulmánykötetben szerzőtársaim által közölt írásokat ebben a pillanatban természetesen még nem ismerhetem, ám arról tudomásom van, hogy az e kötet előzményének tekinthető konferencia-előadások közül csak kevés foglalkozott Kant és a magyar filozófiai gondolkodás kapcsolatával, egyáltalán: recepciótörténeti kérdésekkel, Kant utóéletével. Szükségesnek tűnik ezért előljáróban áttekintést adni a kanti filozófia sajátos jelentőségéről a magyar bölcselet és általában a magyar művelődés történetében, különös tekintettel a filozófiának és a tudományoknak a magyar Kant-vita idején, azzal szorosán összekapcsolódva jelentkező nyelv váltására, és arra az aspektusra, hogy az áttérés a latinról a magyar nyelvre összefüggött a nyilvánosság terének modernné válásával, szerkezetváltásával. Kantnak sajátosan a magyar kultúra szempontjából tekintett jelentőségét áttekintvén vázlatosan bemutatom magának a három évtizedre nyúló magyar Kant-vitának a menetét, színterét, intézményi háttérét és fontosabb szereplőit. Ezt követően képet adok a magyar Kant-kritikák és Kant-apológiák

* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet; Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófiai Intézet, Filozófia Intézeti Tanszék.

** A tanulmány a *Narratívák a magyar filozófiában (1792–1947)* című projekt keretében készült (OTKA K 104643).

egymástól különböző filozófiai háttéréről, eltérő érintkezési pontjairól a korabeli európai filozófiával és a filozófiatörténeti hagyománnyal, valamint a diskurzus időközben megváltozott tematikájáról. Utóbbira az ismeretelméleti alapkérdések kezdeti előtérbe állításától a morálfilozófiai problémákra való összpontosítás felé fordulás a jellemző. Mindeközben nem feledkezhetünk meg a politikai körülmények – Kant műveinek betiltása a Habsburg Birodalomban, később a napóleoni háborúk alatti áldatlan állapotok – hatásáról sem mind a művek keletkezéstörténetét, mind korabeli értelmezésüket tekintve. Írásom utolsó részében azt taglalom majd, hogy az oktatás és a közgondolkodás hagyományába a XIX. század második harmadára betagozódó kanti gondolkodás jelenléte milyen főbb következményekkel járt a magyar filozófia későbbi történetére. Különösen érdekes itt megvizsgálni azt a lényeges eltérést, amit a magyar Hegel-recepció szerepe, súlya mutat a szomszédos filozófiai kultúrákkal összehasonlítva, és amelynek egyik okát az ugyanezen kultúrákhoz képest elterjedtebb, elfogadottabb magyar kantianizmusban láthatjuk. A (jelentős mértékben kantiánus) filozófiai kultúra befolyással volt a kor politikai eszmetörténetére is. A bevezetőben elég utalni arra a kihívásra, amelyet a reformkor politikai közbeszédében egy ponton mind a liberális, mind a konzervatív oldalon dominánssá váló, benthami eredetű haszonelvű szóhasználatnak, „a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” elvének teoretikus feldolgozása, a kanti morálfilozófiával való megfeleltetésének kívánalma jelentett. Ennek kapcsán feltételezéseket fogalmazok meg azzal kapcsolatban, hogy a magyar Kant-recepció első generációjában, a Kant-vita során kialakult, a morálfilozófiára összpontosuló magyar kantiánus gondolkodás hagyománya milyen hatással volt az előző századforduló filozófiai életére, különös tekintettel az akkoriban felbukkanó axiológiai törekvésekre. Más szavakkal megfogalmazva a problémát: hogyan befolyásolta a neokantianizmus magyar recepcióját, a neokantiánus eredetű eszmék felhasználását a magyar filozófiában a még Kant idejére visszavezethető magyar filozófiai hagyomány.

A filozófia nyelvének, nyilvánosságterének megváltozása Európában és Magyarországon Kant tevékenységének tükrében

Kant gondolkodásának hatástörténetét a magyar filozófiatörténet szempontjából nem értékelhetjük helyesen annak figyelembevétele nélkül, hogy a folyamat párhuzamosan játszódik le a modern magyar nemzeti kultúra megalapozásával. Maga a Kant-vita beágyazódik az 1790-es években elkezdődő, majd a háborús években lefékeződő reformfolyamatba, majd közvetlenül a reformkort megelőző években zárul le, így fiatalabb szereplői még élnek és aktívak a reformkor első szakaszában. A kulturális nemzetépítés jellegzetesen modern programja, amely az irodalom, a művészetek, a tudományok, a filozófia és a nyelv modernizálásának tudatos megtervezésében jelentkezik, a filozófiában különösen szorosan kapcsolódik össze a szakmai nyilvánosság szerkezetváltozásával és az ezzel összefüggő nyelvváltással. Jól mutatja ezt a Kant-vitát elindító és lezáró szövegek műfaja és nyelve. A kanti filozófiát bíráló, önálló, latin nyelvű kötetekkel indul a polémia,¹ amelyeknek szerzői inkább tekintik magukat a Kant filozófiájáról szóló korabeli nemzetközi filozófiai vita, mint a hasonló tárgyú hazai diskurzus részesének. Az utolsó ide tartozó írások viszont már mind a kantiánus, mind a Kant-kritikus oldalon kivétel nélkül magyar nyelvűek, és az időközben megteremtődött szaksajtóban, a mai értelemben vett szaktanulmányként jelennek meg,² illetve irodalmias formában eléri a napilapok hétvégi kulturális magazinjainak olvasóközönségét is.³ Kant mind későbbi követői, mind kritikusi számára mintát adott írásainak a nyilvánosságban való megjelenési módjában is. Jóllehet a német kultúrában a nemzeti nyelvű filozófiai tevékenység úttörőjeként a lipcsei Christian Thomasiust szokás megemlíteni, a zömében német nyelven való publikálás valójában csak Kant korától, nagymértékben éppen az ő személyétől kezdve vált megszokottá, majd normává. Az ő esetében már tisztán látszik, hogy a latint felváltó német nyelvű publikálás részben együtt jár az egyetemek hálózataként létező

¹ Rozgonyi 1792; Horváth 1796.

² Rozgonyi 1822.

³ Ungvárnémeti 1819.

szűkebb és arisztokratikusabb szakmai nyilvánosságból való kilépéssel a folyóiratok és az egyetemtől független könyvkiadók jelentette szélesebb körű, demokratikusabb nyilvánosságba. A nemzeti nyelvű filozofálás természetesen nem azonos mértékben szigeteli el a filozófust a nemzetközi filozófiai élettől a magyar és a német nyelv esetében, ám a szakmai nyilvánosság szerkezetének a nyelvváltással együtt járó megváltozása minden nyelv esetén hasonló, és olyan, az európai filozófiai hagyomány számára jelentős nyelvek esetén is megvan a – filozófiatörténet-írásban sokszor alábecsült – következményük, mint a német. A magyar filozófiai kultúra esetében még látványosabban tűnik, hogy az anyanyelv, amely először a Kant-vita második szakaszában válik a filozófiai diskurzusban dominánssá, sajátos diskurzusteret, az európai filozófiai hálózatokba beilleszkedő, attól mégis megkülönböztethető filozófiai életet hoz létre, amely kanti fogalmakkal kezdi értelmezni önmagát, és gondolkodásunk történetében először definiálódik *magyar filozófiaként*.

Kant maga is tisztában volt a filozófiai nyilvánosságnak a német nyelvterületen jórészt az ő életében végbement szerkezetváltozásával, reflektált is rá, és e reflexiókat beépítette filozófiájának leginkább népszerű formában kifejtett részébe, felvilágosodás-értelmezésébe oly módon, hogy azok levezethetők legyenek ismeretelméletének fő tételeiből. Az észhasználat módjainak megkülönböztetése ezeken a szöveghelyeken közvetlen kapcsolatban van magának az egyetemi professzorként létező közép-európai filozófusnak az új lehetőségeivel a nyilvánosság megváltozott terében. Nem kell megerőszakolni a textusokat ahhoz, hogy a *philosophia in sensu scholastico* és *in sensu cosmopolitico* fogalompárjában,⁴ vagy különösen az *ész nyilvános és magánhasználatának* megkülönböztetésében⁵ az egyetemi katedrájáról a rendszeres sajtótermékekben való publikálás révén magát egyszeriben a nyilvánosság más terében találó szerző közvetlen tapasztalatát véljük felfedezni. Csakhogy ami Kantnak a maga korában *németül* joggal tűnhetett az iskolafilozófiával szemben megfogalmazott világpolgári szemléletnek, az ugyanabban az időben, és különösen a következő nemzedék életében *magyarul* már inkább tűnt egy nemzeti vállalkozás részének, miközben magukból a kanti szövegekből természetesen a vi-

⁴ Kant 1996, 625–626., 1974a.

⁵ Kant 1974, 80–81.

lágpolgári gondolatot vették át. A feszültség a között a szándék között, hogy az iskolafilozófia közegéből kilépő filozófus világpolgárként szóljon meg, és a között a valóság között, hogy valamely újonnan létrejött modern nemzeti nyilvánosság keretei között találja magát, természetesen nem magyar sajátosság; létezik olyan nacionalizmuselmélet, amely Kant gondolkodását is a modern európai nacionalizmus szellemi előkészítői között tartja számon a königsbergi filozófus szándékaitól függetlenül.⁶ E feszültség a magyar közegben azonban hangsúlyosabban és tudatosabban jelenik meg a kortársak gondolkodásában. Mi sem jellemzőbb erre, mint az akadémián 1847-ben lefolytatott vita fogalmi kerete, amely az addig felhalmozódott magyar nyelvű filozófiai írások és a kortárs magyar nyelvű filozófiai élet helyét, jelentőségét igyekezett meghatározni. (A vita részletes ismertetését lásd Percz 1992.) Az iskolai és világfilozófia terminusaiban egyértelműen a kanti megkülönböztetést érhetjük tetten (*philosophia in sensu scholastico* és *in sensu cosmopolitico*), a vitát azonban éppen azért kezdeményezik, mert e kettő alá nem gondolják besorolhatónak a magyar filozófiai élet termékeinek nagyobb és fontosabb részét, ezért az *iskolai filozófia* és a *világfilozófia* közé még két módozatot javasolnak beilleszteni. Az első, az egyéni filozófia nem túl érdekes számunkra: ide tartozik mindaz, amit a meglévő hagyomány iskolai továbbörökítésén túl végez egy filozófus, ám nem képződik belőle nagyobb ívű koncepció vagy rendszer. Voltaképpen ilyen a modern kor filozófiai írásainak nagyobb része, ilyesmit művelek most éppen én is, amikor formába öntöm jelen írásomat. Az ennél magasabb, a világfilozófiánál viszont alacsonyabb szintre beosztott *nemzeti filozófia* azonban ugyanolyan viszonyban van az első kettővel, mint a *világfilozófia*, de főképpen éppen nyelve miatt nem válhat maga is világfilozófiává, és marad meg a nemzeti kultúra jelenségei között. Ezt a helyzetet neveztem régebbi írásomban *in sensu cosmopolitico* nemzeti filozófiának;⁷ és nézetem szerint ennek kialakulása érthető meg jól az évtizedekre elnyúló magyar Kant-vita menetének, kommunikációs és intézményes körülményeinek, és természetesen filozófiai tartalmának rekonstrukciója révén.

⁶ Kedouri 1993.

⁷ Mester 2004.

A magyar Kant-vita (1792–1822)

A Kant-vita a magyar filozófia történetének első olyan diskurzusa, amely a modern nyilvánosság terében zajlott. A régebbi, ehhez mérhető jelentőségű kora újkori polémiák, így az atomok létezéséről szóló eperjesi természetfilozófiai vita vagy a karteizianizmus körüli több évtizedes disputák még jórészt kényszerűen megmaradtak az evangélikus, illetve református felekezetek intézményrendszerén belül, olykor pedig közvetlen politikai kontroll alatt zajlottak: a területileg illetékes protestáns szuperintendenst, a zsinatot vagy éppen magát Erdély fejedelmét találhatjuk a döntőbírák között. Ehhez képest a Kant-vita, jóllehet a mindkét oldalon hozzászólók nagy többsége református volt, és a vita egyes szakaszainak közvetlen tétje is református intézményekkel állt kapcsolatban – kantiánus szellemben írott tankönyvek bevezetéséről vagy ennek visszautasításáról volt szó egyes egyházkerületek iskoláiban –, kezdettől fogva felekezetiileg semleges, az oktatási intézményrendszerétől független térben folyt. A kanti filozófia tanításának betiltása a Habsburg Birodalomban (1795), illetve az ez alóli részleges protestáns mentesség ténye ettől még természetesen hangsúlyosan jelenik meg a korabeli szövegekben.

A vita az 1780-as évek szinte azonnali, különösebb polémiával nem járó, főként a felső-magyarországi evangélikus intézményrendszerbeli Kant-recepciót követően indult meg, kezdeményezője Rozgonyi József, az újonnan alapított losonci református kollégium hosszú nyugat-európai peregrinációjából frissen hazatért igazgatója latin nyelvű vitairata volt *a kanti transzcendentális idealizmus alapjait illető kételyeiről*, 1792-ben.⁸ A vitát kirobbantó írás szerzője ugyan idős korában úgy emlékezett vissza, hogy ő írt Magyarországon először Kantról, és ezt a toposzt filozófiatörténet-írásunk is átvette, az utóbbi évtizedek kutatásai feltárták a vitát megelőző korai magyar Kant-recepciót.⁹ A vita református elindítója valószínűleg nem ismerte ezt az evangélikus intézményrendszerhez kötődő tradíciót. A kézirat az előszó dátumának tanúsága szerint már 1791-re elkészült, a cenzúra engedélyének megszerzése és a nyomdai átfutás azonban késleltette a megjelenést. A korábbi dátummal érthetőbbé válik *Az*

⁸ Rozgonyi 1792.

⁹ Erről legutóbb lásd Rathmann 2010.

ítélőerő kritikájának mellőzése a hivatkozások között: 1790–1791-ben, amikor a kéziratot dolgozott a szerző, valószínűleg még nem jutott el hozzá a harmadik kritika. Fontos, hogy az 1791-es keltezés kizárja a göttingeni professzor, Ernst Schulze munkájának hatását,¹⁰ akivel Rozgonyi csupán az 1810-es évek végén, nem sokkal halála előtt lépett érintkezésbe, és kezdett rá utolsó, összefoglaló műveiben komolyabban, rendszeresebben és hangsúlyosabban hivatkozni. (Rozgonyi későbbi visszaemlékezéseiben maga is fontosnak tartja kiemelni írása elkészültének korábbi dátumát, a szöveggörnyezetből jól kikövetkeztethető módon éppen azért, hogy hangsúlyozza a függetlenségét attól a Schulzétól, akinek nézeteivel egyébként szimpatizált, és akiben szövetségest keresett és látott a Kant-kritika terén.) A válasz nem sokat késik a szintén új alapítású közös, latin nyelvű protestáns szemle hasábjain: az elkötelezett kantiánus névtelen recenzens a kritikai filozófia meg nem értésével vádolja Rozgonyit, és ezen az alapon egyértelműen elutasítja munkáját.¹¹ A folyóirat néhány szám utáni megszűnése, majd a napóleoni háborúk kedvezőtlen anyagi és szellemi körülményei között a vita kényszerűen szünetel, Rozgonyi csupán a háború után tud válaszolni a recenzióra.¹²

A vita első, latin nyelvű szakaszához tartozik még Horváth Keresztély Jánosnak *A tiszta ész kritikája nézetei helytelenségének kinyilvánításáról* szóló kötete.¹³ Míg Rozgonyinak a Kant-kritika volt az első komolyabb írása, a pesti egyetem egykor még Nagyszombatban tanító volt jezsuita emeritus professzorának ez az utolsó munkája, amelyet alcíme szerint saját jóval azelőtt megjelent metafizikájának függelékéül szán. Ez nem vált ki különösebb reflexiót, szerzője hamarosan meghal, így nem is vehet részt a kibontakozó vitában, ám ez valószínűleg nem is célja. Ugyanis, amíg Rozgonyi az évtized elejének meglevenedő szellemi életében nyílt, az oktatási intézmények falain kívül zajló vitát kezdeményez írásával, addig Kant írásainak, filozófiája oktatásának a Habsburg Birodalom területén való 1795-ös betiltása, a kantiánus professzoroknak az egyetemről és a katolikus iskolákból való elbocsátása után Horváth

¹⁰ Schulze 1792.

¹¹ - - 1793.

¹² Rozgonyi 1816.

¹³ Horváth 1797.

minden tekintélyével egyszer és mindenkorra kijelenti a kanti eszmék nem helytálló voltát, teoretikusan a hatalom által már meghozott politikai döntés mögé állva. A vita első, latin nyelvű szakaszának tágabb szöveggörnyezetéhez tartoznak még azok a szöveghelyek Rozgonyi későbbi műveiben, ahol a filozófia szisztematikus tárgyalása során az egyes vélemények ismertetésekor másoknál általában jóval bővebben tér ki Kantra; illetve filozófiatörténeti áttekintésében megkísérli történeti kontextusba helyezni a königsbergi gondolkodót. A vita latin nyelvű szakaszához számíthatjuk még a magyar nyelvű vitaszakasz kantiánus protagonistája, Márton István egyetlen, az iskolafenntartó egyházi hatóságok rendelkezéséből latin nyelvű tankönyvét is.¹⁴

A vita magyar nyelvű szakaszát Budai Ferenc névtelenül megjelent, általában csak *Rostaként* emlegetett, főként Márton István ellen írott pamfletje indítja az eddigieknél összemérhetetlenül alacsonyabb szinten.¹⁵ A vita főként Márton és Rozgonyi összecsapásává válik, bár a polémiába egyre többen és egyre többféle felekezeti, intézményi és diszciplináris háttérrel szállnak be. Mivel a filozófiát először magyarul tanító pápai és a helyi latinisták közé számított pataki professzor vitájáról van szó, amelybe az előbbi oldalán, a támogató írásokat összegyűjtő kötet előszóírójaként és részben szervezőjeként Kazinczy Ferenc is bekapcsolódik,¹⁶ filozófiatörténet-írásunkban hamar kialakult az a kép, hogy itt a nyelvújítás latinista, filozófiai kultúrájukban is visszamaradott ellenfelei küzdenek meg a nyelvi és filozófiai modernizáció képviselőivel. Egy helyütt Rozgonyi maga is maga azonosítja a magyar kantianizmust Kazinczy nyelvújító körével: *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül* című pamfletjét azzal a megjegyzéssel zárja, hogy a kantianizmust valójában „a Mondolatos társaság” tartja fenn Magyarországon.¹⁷ Értelmezésem szerint kettejük ellentétében arról van inkább szó, hogy Rozgonyi kitart amellett az igénye mellett, hogy önálló nézetekkel vegyen részt a nemzetközi filozófiai diskurzusban, melyhez számára, magyar és holland kulturális mintái alapján, a latin

¹⁴ Márton 1820.

¹⁵ Budai 1801.

¹⁶ Kazinczy 1818.

¹⁷ Rozgonyi 1819.

nyelvűség ad lehetőséget. Stratégiája részben sikeresnek mondható, hiszen latin nyelvű munkái valóban elkerülnek a nagy európai egyetemi könyvtárak polcaira, később rangos szakmai méltatást is kap ezek egyike Göttingenben, az ottani tudományos folyóiratban – igaz, ezt már németül –; míg kantiánus vitapartnerei eleve csak a magyar közönséghez beszélnek, és megelégszenek egyfajta *in sensu scholastico* kantiánizmus tanításával, magyaráztásával. Rozgonyi magyar nyelvű munkái reflexiók egy nélküle, de nem teljesen ellenére elkezdett magyar nyelvű diskurzusra. Láthatóan nem ezeket szánta filozófiai fő műveinek: zömükben rövid brosúrákról, pamfletekről van szó, amelyekben a szakmai közönségnél szélesebb nyilvánosságot szólít meg. Mégis, ezek az írásai filozófiai szaknyelvükben nem rosszabbak, mint azoknak a szinte csak magyarul író ellenfeleinek a munkái, akik legfőbb érdemének pedig a filozófia magyar nyelvű művelését szokás tekinteni. Igaz ez még az olyan szatirikus pamfletekre is, mint *A pap és a doctor a sínlődő Kánt körül* című írása. A filozófiai nyilvánosság magyar nyelvűvé válásának folyamatában érdekes momentum, hogy egy véleményezésre hozzá került kantiánus kézirat nyomtatásban is megjelentetett bírálatában ő, a latinista maga javasolja a szerzőnek a terminusok magyaráztását ahelyett, hogy bevett latin terminusokat használjon a magyar szövegben.¹⁸ A latin terminusok segítségül hívása sokat mondó érdekesség akkor, amikor a bírált szerző fő feladata egy németül megformulázott gondolatrendszer magyaráztása.

Eltérő filozófiai hagyományok és eltérő súlyponti témák a magyar Kant-vitában, háttérben a korabeli politikával

A Kant-vita filozófiai értékelését megnehezíti a historiográfiában nálunk megrogzult *batástörténetre* összpontosító módszer, amelynek fő célja valamely kiemelt gondolkodó minél korábbi, minél inkább egyértelmű hazai recepciójának a jeleit kimutatni. A sok anyagot felhalmozott, sok hozadékkal rendelkező módszer ugyanis éppen ott lehet félrevezető,

¹⁸ Rozgonyi 1813.

ahol a kor filozófiai jelenségeihez való kritikai hozzáállásról, vitáról, az egyszerű recepciótörténetnél bonyolultabb és többirányú nemzetközi kapcsolatok feltérképezéséről, megértéséről és értékeléséről lenne szó. Rozgonyi esetében különösen tisztán látszanak e módszer korlátai. A Kantot Hume-ra visszavezető magyar szerző ugyan valamiképpen beilleszthető a kontinentális Hume-recepció kontextusába, a kanti gondolatokkal Németországban megismerkedő, mégis Kantot bíráló gondolkodó azonban már csak úgy lesz értelmezhető a recepcióelmélet keretében, ha antikantiánus német mestereket kreálnak neki.¹⁹ A recepciótörténeti keretbe kódolt értelmezési bizonytalanság jelenik meg a *Dubia* közel-múltban megjelent szemelvényes magyar fordításának jegyzeteiben is.²⁰ Ezeknek a buktatóknak az elkerülése érdekében szükséges előbb a vita szereplőinek filozófiai pozícióját és intencióit körvonalazni, majd rátérni a vita menete során megváltozó tematikára, végül megkísérelni, hogy képet adjunk mindennek a magyar filozófiai kultúrára tett közvetlen és távolabbi hatásairól.

A kantiánus tábor hátterét itt röviden összefoglalhatjuk: a mindenkori fősodorbeli német Kant-értelmezések nyomán jár, sokszor egyenesen a népszerűsítő könyvek közvetlen magyarításáról van szó. Természetesen ez sem ilyen egyszerű. Például Krug hazai adaptációja, vagy az az eljárás, ahogyan nyomtatásban megjelent műveiben Köteles Sámuel következetesen elhatárolja Kant etikáját a francia felvilágosodás eszméitől, különösen Rousseau-tól,²¹ önmagában is érdekes kutatási téma lehet. Az ilyen és ehhez hasonló jelenségeket gyakran egyszerűen cenzurális okokkal magyarázza a filozófiatörténész: a magyar kantiánus tankönyvszerző kerüli az egyenes Kant-hivatkozásokat, ám Krugon keresztül mégis ismerteti Kant filozófiáját, illetve azzal igyekszik elfogadtatni Kantot, hogy elhatárolja Rousseau-tól. A nyilvánvaló cenzurális megfontolásokkal összefonódva azonban mégiscsak ott van a szövegekben a magyar szerző többnyire még ezután feltárandó orientációja és burkolt állásfoglalása saját korának kanti gyökerű filozófiai áramlatainak vitáiban.

¹⁹ Ács 2007.

²⁰ Havas 2010.

²¹ Köteles 1817.

Számunkra azonban most érdekesebb Kant kritikusainak szándéka és háttere. Közülük Horváth Keresztély János a könnyebben leírható eset: az inkább fizikusként ismert, tankönyvei révén európai hírű, a magyar fizika történetében számon tartott szerző *A tiszta ész kritikája* néhány szöveghelyének szoros olvasatára vállalkozik a mű mindkét rendelkezésére álló kiadását használva. Arra összpontosít, ami fizikusként is érinti: a tér- és időszemlélet, az *a priori* tudás lehetősége; etikai vagy esztétikai témákat nem is érint. Szellemi háttere még a XVIII. század közepének jezsuita iskolafilozófiája, ezt megelőző utolsó komolyabb műveit még a század hatvanas éveiben írta. Célközönsége viszont az egész európai filozófusközösség, ezt fejezi ki a címlapon egyedül e munkájában feltüntetett tagsága a göttingeni akadémiában.

Rozgonyi József a kanti filozófia átfogóbb bírálatára vállalkozik úgy, hogy *Az ítélőerő kritikáját* még nem vehette a kezébe. Filozófiai háttere is összetettebb: utrechti tanulmányait oxfordi egyetemjárással egészíti ki, a skót *common sense*-iskola híve lesz, vitairata mottójául is angol nyelvű James Bettie-idézetet választ (ez a kötet egyetlen latinra le nem fordított hivatkozása). Rozgonyi brit filozófiai műveltsége alapján az okság felfogására szűkített Kantot visszavezeti Hume-ra, majd Thomas Reid Hume-kritikája alapján kísérli meg az ily módon sajátosan rekapitulált Kant cáfolatát. Miután Göttingenben Reinhold és Halléban Jakob előadásain közvetlen tapasztalatokat szerez a német filozófiai életről, ezt a háttérrel összeköti a korabeli német populárfilozófiával, majd később Ernst Schulze szkeptikus filozófiájával.

A magyar Kant-kritika e két korai csúcsteljesítményének tematikáját ismerve feltűnő, hogy kantiánus ellenfeleik szinte kizárólag morálfilozófiai írásokkal jelentkeztek. A korabeli hatalom vallási érzékenysége és intoleranciája mellett, ami Kant betiltásához vezetett, jelentős mértékben rajtuk is múlott, hogy a magyar Kant-vita középpontjába az etikai került. A vita magyar nyelvűvé válása, ezzel együtt a szélesebb közönség elé kerülése és politizálódása néha meglehetősen alacsony szintűvé tette a diskurzust. Egyik oldalon állt a vallást és erkölcsöt felforgató kantianizmus vádja: e nézet szerint „az *aufklärer*, kantiánus és jakobinus elnevezések szinonimák”. A másik oldalon, a kantianizmussal rokonszenvező populáris publicisztikai írásokban már egyenesen úgy vetődött fel a kérdés, hogy

a magyar közerkölcsöknek vagy a kanti etikát kell követniük, vagy hedonizmusba süllyed a nemzet.²² A példaként idézett, egyébként egykori tanítványa által írott publicisztikára válaszul írja Rozgonyi filozófiatörténeti helyreigazításként utolsó munkáját *Arisztipposz védelmében*.²³

A kantiánus gondolkodás továbbélése a magyar filozófiai hagyomány későbbi korszakaiban

A magyar kantiánusok első nemzedékének eredményeit visszaigazolta az a gesztus, hogy a reformkorban kánonba folytatandó hagyományként egy kantiánus morálfilozófiai munkát, Köteles Sámuel poszthumusz antropológiáját iktatja be az akadémia.²⁴ Innen eredeztethető azután a következő évtizedek magyar filozófiájának és politikai eszmetörténetének számos sajátosága: a reformkor haszonelvű közbeszédének és nagyjából kantiánus morálfilozófiai közmeggyőződésének ellentéte, amelynek kibékítésére a korabeli politikafilozófia tett figyelemre méltó kísérletet;²⁵ az, hogy a hegelianizmus soha nem lesz domináns diskurzus nálunk, ellentétben néhány szomszédunkkal. E Hegelhez való viszony mentén válik szét például a szlovák és a magyar filozófiai gondolkodás már a reformkortól kezdve. (Erdélyi János jelentős teljesítménye és hatása, amellet, hogy később, az ötvenes években bontakozott ki, inkább csak egyéni kivétel ebben a tekintetben. A sárospataki filozófusnak sok tisztelője, ám annál kevesebb követője akadt.) Később ebből a fajta, inkább a morálfilozófiára összpontosító korai magyar Kant-képből ered a neokantianizmusba való, más hagyományokhoz képest talán inkább zökkenőmentes átmenet a magyar filozófiai gondolkodásban. Ennek kapcsán olyan megfogalmazásokkal találkozhatunk a szakirodalomban, hogy például Vandrák András pályáján nem különíthető el élesen a Kant-recepció első hulláma a későbbi neokantiánus összefüggésektől.²⁶ A morálfilozófus Kant lesz

²² Lásd például Ungvárnémeti 1819.

²³ Rozgonyi 1822.

²⁴ Köteles 1839.

²⁵ Vö. Szontagh 1843.

²⁶ Mészáros 1980.

a távoli háttére Böhm Károly axiológiai fordulatának is;²⁷ miközben a tér és idő kanti fogalma csak kivételképpen jelenik meg kiindulásként, például Posch Jenőnél.²⁸

Irodalom

- - 1793. Dubia de Initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinhold. [Recenzió.] *Novi ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum August. et Helvet. Confessionis in Austriaca Monarchia*. 1. 2. 60–89.
- Ács Pál 2007. David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban. *Világosság* 48. 10. 81–92.
- Böhm Károly 1906. *Az Ember és Világa. Philosophiai kutatások. III. rész: Axiológia vagy értéktan*. Kolozsvár: Stein János.
- Budai Ferenc 1801. *A' Kánt szerént való filosofiának rostálgatása levelekbenn*. Pozsony: Wéber Simon Péter.
- Havas László (ford., jegyz.) 2010. Rozgonyi József: Kételyek a kanti transzcendentális idealizmus alapelveivel kapcsolatban. In Tüskés Gábor (szerk.) *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I.* Budapest: Kortárs. 153–156., 853–857. (jegyzetek).
- Horváth Keresztély János [Joannes Baptista Horváth] 1796. *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft*. Budaë: typis regiae universitatis Pestiensis, 1797.
- Kant, Immanuel 1974. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In Immanuel Kant *A vallás a puszta ész batárain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Budapest: Gondolat. 80–89.
- Kant, Immanuel 1974a. Pölitz-féle metafizikai előadások (1788–89). In Immanuel Kant *A vallás a puszta ész batárain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Budapest: Gondolat. 128–133.
- Kant, Immanuel 1996. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Ictus.
- Kazinczy Ferencz (bevez.) 1818. *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális Katekismus nevű munkájára írt Recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*. Béts: Pichler Antal.
- Kedourie, Elie 1993. *Nationalism*. 4. expanded ed. Oxford – Cambridge: Blackwell Publishers.

²⁷ Vö. Böhm 1906.

²⁸ Posch 1896–1897.

- Köteles Sámuel 1817. *Az erköltsi filo'sofiának eleji*. I–II. M. Váshely: a' Réform. Kollégium betűivel.
- Köteles Sámuel 1839. *Philosophiai anthropológia*. Kiad. a Magyar Tudós Társaság. Budán: a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- Márton István (szerk.) 1820. *Guiliemi Krug Systema philosophiae criticae in compendium redigit, latine interpretatus est*. Vienna: typis Antonii Pichler.
- Mester Béla 2004. Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico. *Kellék* 24. 125–136.
- Mészáros András 1980. *Vandrák András filozófiai rendszere*. Pozsony: Madách.
- Percz László 1992. A nemzeti filozófia születése: Egy 1847-es akadémiai vitáról. *Gond* 1. 2. 29–35.
- Posch Jenő 1896–1897. *Az idő elmélete. Az e tárgyra vonatkozó főbb filozófiai nézetek ismertetésével és kritikájával*. I. rész: *Elmélet*. II. rész: *Történelem*. Budapest: Dobrowsky és Franke.
- Rathmann, János 2010. Zur Rezeption der Deutschen Aufklärung in Oberungarn. In Kiss Endre (szerk.); Egyed Emese és Rathmann János (közreműk.) *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a Közép- és kelet-európai felvilágosodásról / Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien über mittel- und osteuropäische Aufklärung*. Budapest. 103–117. (Lichtmann Tamás [szerk.] *Magyar Zsidó Szemle Könyvek*. 2.)
- Rozgonyi József 1792. *Dubia de Initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinbold*. Pestini: typis Matthiae Trattner.
- Rozgonyi József 1813. *Észre-vételek azon még kéz-írásban lévő 's a' Kánt ízlése szerént készült munkára nézve, mellynek neve: Erköltsi Tudományok' megrostálása*. S. Patak: Nádaskay.
- Rozgonyi József 1816. *Responsio ad immodesti anonymi recensentis, crises, contra Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*. S. Patakin: Nádaskay.
- Rozgonyi József 1819. *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképpen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmélkedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's ódalaslag illetése az erköltsi Catechismust Író' Bétsi feleleteinek*. Pest: [s. n.]
- Rozgonyi József 1822. Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. 7. 52–61.
- Schulze, Gottlob Ernst 1792. *Aenesidemus, oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinbold in Jena gelieferten Elementarphilosophie. Nebst einer Verteidigung des Scepticismus gegen die Anmaassungen der Vernunftkritik*. Helmstedt: Fleckeisen.
- Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Budán: Emich Gusztáv.

Ungvárnémeti Tóth László [U. T. L.] 1819. Beszélgetés. Aristipp. Kant. Merkúr. *Hasznos Mulatságok* [A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* heti két alkalommal megjelenő melléklete], 3. második félesztendő 36. 181–284.